

Šariš

Architektonické skvosty v podobe bardejovského námestia, drevených kostolíkov a ľudovej architektúry Rusínov-Ukrajincov tvoria kolorit severu regiónu. Solivar bol jedinou soľnou baňou na Slovensku. Obživou bolo aj pastierstvo, sklárstvo, ovocinárstvo, plátenníctvo či baníctvo. Temperament sa pri tanci prejaví v šarišských polkách.

Šariš sa nachádza v severovýchodnej časti Slovenska, hraničí so Spišom, abovsko-turnianskym regiónom a Zemplínom, na severe ho ohraničuje štátna hranica s Poľskom. Územie má hornatý reliéf s najvyššími horami v Slánskych vrchoch a pohorí Čergov, nižšími v Šarišskej vrchovine a Branisku. Slánske pohorie tvorí predel medzi Košicko-prešovskou kotlinou a Východoslovenskou nížinou. Severovýchodná časť Šariša zabieha do oblasti Nízkych Beskýd. Centrom historickej Šarišskej župy bol hrad Šariš. V roku 1647 sa stal župným mestom Prešov.

Šarišom prechádzali dôležité obchodné cesty. Dopravnou a sídelnou osou boli údolia riek Torysa a Sekčov s križovatkou severne od Bardejova a s priečnou osou Vranov, Prešov, Levoča. Priaznivé klimatické pomery a mierny povrchový reliéf s dobrými pôdnymi vlastnosťami umožňovali pomerne husté osídlenie a intenzívny a všestranný zásah človeka do poľnohospodárskych a lesných kultúr. Značná zalesnenosť čiastočne obmedzovala extenzitu aj intenzitu poľnohospodárskej výroby.

Reklama Pivovaru +Sariš

Kolonizácie Šariša ovplyvnili etnickú skladbu obyvateľstva a jeho zamestnanie. Nemecká kolonizácia zasiahla mestá Prešov a Bardejov, menej Sabinov a niekoľko málo obcí v severozápadnej oblasti Šariša na rozhraní so Spišom. Prvá vlna valaskej kolonizácie začala už koncom 14. storočia, kedy sa dosídlilo najmä rusínske obyvateľstvo. Slovensko-poľské pohraničie bolo osídlené na valaskom práve v 16. a začiatkom 17. storočia. Vtedy vznikli lokality Nižná a Vyšná Polianka, Roztoky, Nižná a Vyšná Jedľová, Havranec, Krajná Poľana, Nižný a Vyšný Komárnik, Príkra a mnohé ďalšie.

Popri obyvateľstve slovenskej národnosti sú na severe Šariša početnejšie zastúpení Rusíni a Ukrajinci. Rómovia tvoria významný podiel na obyvateľstve mnohých obcí. Známe rómske osady sú v obciach Hermanovce či Svinia. V Jarovniciach rómske deti vynikajú výtvarným talentom.

V regióne, s výnimkou okresu Svidník, je dominantné rímskokatolícke náboženstvo. V najsevernejšej časti regiónu obývanej Rusínmi a Ukrajincami sa vyše polovice obyvateľstva hlási ku gréckokatolíckemu a pravoslávnenému vierovyznaniu, výrazne sú tieto konfesie zastúpené aj v okolí Bardejova a v Prešove. V Ladomírovej sa nachádza pravoslávny kostol z roku 1924, pri ktorom bol významný kláštor s tlačiarňou. Založili ho ruskí a ukrajinskí pravoslávni mníši, ktorí sa sem prisťahovali po revolúcii v roku 1917, po druhej svetovej vojne bol zničený. Podľa juliánskeho kalendára na sviatok Jána Krstiteľa (11. septembra) sa tu konajú púte. Židia sa v Šariši usadzovali najmä mimo miest, kde im v usadzovaní bránili cechy. Najstaršia židovská náboženská obec v regióne bola v Šarišských Lúkach (Šebeš), kde židia vlastnili nocľahárne a krčmy, ktoré boli takmer v každom druhom – tretom dome. V Bardejove bola početná ortodoxná židovská komunita. Zachovala sa tu synagóga s komplexom ďalších dôležitých ustanovizní. Prešov, Bardejov i Sabinov boli centrami protestantského školstva a vedy na východnom Slovensku. V Bardejove bolo v 16. a 17. storočí rozvinuté kníhtlačiarstvo. V Prešove sídlia centrálné inštitúcie ukrajinskej a rusínskej národnostnej menšiny a pravoslávnej cirkvi na Slovensku.

Poľnohospodárstvo bolo hlavným zamestnaním obyvateľstva Šariša. Vo veľkom množstve sa pestovali najmä zemiaky a pohánka, ktoré tvorili podstatnú zložku potravy obyvateľov hornatých krajov. V produkcii konopí a ľanu bol Šariš na poprednom mieste. Zvlášť bolo rozvinuté ovocinárstvo, ktorému sa darí najmä v okolí Sabinova v Ražňanoch (ňaršanské čerešne), Ostrovanoch, Chmiňanských Jakubovaniach, Jakubovej Voli, Toryse, Uzovskom Šalgove, Brezovičke, Dubovici. V týchto obciach sú aj dnes funkčné sušiarne (*sušne*) na ovocie. Dobrá povest' ražňanských čerešní a sabinovských marhúľ presiahla hranice regiónu. Ku kvalitnému pestovaniu ovocia prispela aj ovocná škôlka, ktorá vznikla v roku 1887 v Okrucanoch pri Sabinove.

V severných a horských oblastiach bol rozvinutý chov oviec. V salašníctve vynikali najmä obce Bajerovce, Jakubany, Lačnov, Oľšov, Šarišské Dravce, Šindliar, Štefanovce, Radatice, Malcov, Rokytov, Lenartov a Zlaté. V týchto obciach sa venovali aj spracovaniu ovčích kožušín. Špecializovaný chov dobytky bol v Nižnom Slavkove a Oľšove, kde chovali ťažné kŕmne voly a v Lačnove, kde sa špecializovali na mladý dobytok. V Lipovciach sa zameriavali na chov ošipaných.

Práca v lesoch s drevom bola tiež dôležitým doplnkovým zamestnaním. Donedávna si ľudia na dedinách sami zaobstarávali palivové drevo a ešte začiatkom 50-tych rokov 20. storočia vozili nadbytok do miest na odpredaj. Ušľachtilú guľatinu vozili na píly, ktorých bolo veľké množstvo najmä v obciach Čergovského pohoria, v Šarišskej pahorkatine ale aj pod Slánskymi vrchmi. V Zlatej Bani a v Kurime sa zaoberali kresaním železničných podvalov. Menej kvalitné drevo zužitkávali na pálenie dreveného uhlia. Uhliareské míle sa nachádzali v mnohých obciach. V Červenici pri Dubníku pálili drevené uhlie pre potreby banskej produkcie ešte v šesťdesiatych rokoch 20. storočia. Dostatok vápenca a dreva bol vhodným predpokladom pre rozvoj vápenkárstva v juhovýchodnej časti regiónu. V obci Suchá Dolina sa pálením vápna zaoberali takmer všetci obyvatelia. Z ihličnatého dreva vyrábali v oblasti Čergovského pohoria šindle nielen pre vlastnú spotrebu, ale hlavne na predaj do rôznych oblastí Šariša a Zemplína. S výrobou šindľov sa dodnes môžeme stretnúť v Hervartove, Fričkovciach, Osikove, Hertníku, Lukove. Bardejov bol známym debnánskym strediskom. Obyvatelia Zborova zásobovali dreveným točeným riadom celé východné Slovensko.

Stredovekú tradíciu mala ťažba soli v Solivare, ktorý je v súčasnosti časťou Prešova. Bol jediným soľným ložiskom na Slovensku. Prvé písomné zmienky o ťažbe sú už z 13. storočia. Sklad soli bol jednou z najkrajších technických pamiatok v Európe. Vznikol z pôvodnej budovy s arkádami, okolo roku 1810 dostavali vežu. Celý objekt bol vo vnútri rozdelený na samostatné komory s plochou 144 m². Požiar v roku 1986 zničil celú krovnú konštrukciu, drevenú krytinu, hlavnú vežu a drevené obklady v komorách. Súčasťou komplexu, ktorý je národnou kultúrnou pamiatkou, je aj klopačka nazývaná *turňa*. Oznamovala nástup do práce, signalizovala požiare, jej zvuk sprevádzal baníkov pri ich poslednej ceste. Solivar bol zásobovaný pôvodne ťažbou zo soľných baní, po ich zaliatí sa soľ získavala zo soľanky. Ťažný mechanizmus, ktorým sa čerpala, poháňali štyri páry volov, resp. koní. Mechanizmus gápl'a, ktorý zvieratá uvádzali do pohybu, sa zachoval. Baníctvom sa zaoberali aj v ďalších lokalitách, v 16. storočí v Červenici dolovali ortuť a od 18. storočia v Dubníku aj opál.

Mestá Bardejov a Prešov patrili k významným remeselným strediskám na Slovensku, boli tiež hlavnými trhovými centrami Šariša. Bardejov spolu s Košicami mal od 15. storočia celouhorský monopol na bielenie plátna. Významné

bolo kovolejárstvo, v Prešove výroba zbraní, neskôr zámočníctvo, stolárstvo, farbenie plátna a výroba kordovánu. V 2. polovici 18. storočia mala pomerne širokú základňu aj sklárska výroba. Sklárne boli v Dubovej, Kružlove, Livovskej Hute, Richvalde a Stebnickej Hute. So sklárskymi hutami sa spája aj maľba obrázkov na skle, sústredená najmä v obci Bogliarka.

Zásluhou podomových obchodníkov z Hažlina, Beloveže a Bardejovskej Novej Vsi boli kedysi po celej strednej Európe známe bardejovské košíky. Výroba sa v niektorých lokalitách zachovala dodnes. Košíky sa vyrábali z prútia, ľubov, koriienok aj zo šúpolia. V Hunkovciach sa špecializovali na výrobu metiel z brezového prútia.

Do 40. až 50. rokov 20. storočia bolo v Šariši rozšírené tkáčstvo. Umelecké vzorky známych bardejovských *bakačín* prešli časom aj do domácich tkanín, rozšírili sa v celom Šariši a prenikli aj na Zemplín. Donedávna sa tkalo na šarišských dedinách takmer v každom dome. Modrobieľy damašek bardejovských tkáčov sa vyvážal v 15. a 16. storočí do Poľska a Sedmohradska.

Soľná Baňa a Solivar boli známe výrobou paličkovaných čipiek určených na predaj. V Bardejove sa dosiaľ nachádzajú hrnčiari, ktorí nadväzujú na výrobu tradičnej bardejovskej keramiky. Medzi najstaršie hrnčiarске rodiny, v ktorých sa po stáročia remeslo dedilo z otcov na synov, patria Frankovičovi. Majster Ján Frankovič tvoriaci pre ÚĽUV bol hrnčiarom v šiestej generácii svojho rodu. Tradíciami hrnčiarstva vynikal takisto Prešov, kde boli dielne rodiny Kolozsyovcov. V rámci ľudovomeleckej výroby v Šariši vyniká aj drevorezba.

Súčiastky tradičného odevu si obliekajú staršie ženy v mnohých obciach do súčasnosti. Už koncom 19. storočia sa tu však vo veľkej miere začali používať kupované materiály a predovšetkým ženský odev nadobúdala mestský charakter – používali sa kabátiky, blúzy. Na väčšine územia boli rozšírené čepce s okrúhlym dňkom, prizdobené soľnobanskou čipkou alebo zamatovou stužkou na čele.

Tradičnú drevenú zrubovú architektúru už začiatkom 20. storočia začali nahradzať murované stavby zo surových tehál (vál'kov). V severných oblastiach zrubové domy z tesaných trámov neomietali, na juhu pre nedostatok kvalitného stavebného dreva domy omazávali hlinou a bielili vápnom. Drevené zrubové domy možno ešte nájsť ojedinele v Plavnici, Starine pri Starej Ľubovni, Matysovej, Čirči, Lačnove, Kamenici pri Sabinove, Cigeľke, Hervartove, Fričke, Sulíne, Regetovke, ale aj v iných podhorských obciach. Osobitosťou severného Šariša a Zemplína boli polygonálne stodoly, drevené objekty s dvoma rovnými a dvoma protíahlymi viachrannými stenami.

Z technických pamiatok sa zachoval v Boliarove mlyn spolu s gátrom, oba sú dosiaľ v prevádzke. V suteréne sú zvyšky pôvodného technologického zariadenia a koleso vodného náhonu. Na druhom podlaží je mlynárske zariadenie

z roku 1932. Dedinský mlyn sa zachoval aj v Obišovciach, spolu so zariadením na spracovanie ľanu, ktoré sa v súčasnosti nevyužíva. Ide o najzachovalejšiu technickú pamiatku v južnej časti regiónu. V Čirči je kováčska vyhňa s kolárskou dielňou z roku 1932, zariadená pôvodným technickým vybavením (mechy, ohnisko). Dodnes slúži pôvodnému účelu.

Gréckokatolícky kostol v Ladomírovej. (1999)

Osobitosťou severného Šariša je množstvo drevených kostolíkov a zvoníc. Ich tvorcovia – tesári a maliari – boli domáceho pôvodu, ale prichádzali aj z Halície, Podkarpatskej Rusi a Moldavie. Výsledkom je osobitý charakter karpatskej sakrálnej drevenej architektúry. Na rozdiel od západného halového priestoru tieto stavby vznikli pričleňovaním menších priestorov, čo navonok zvyrazňujú kaskádové strechy a vežičky. Kostolíky pochádzajúce zo 16. až 20. storočia sú zväčša gréckokatolícke, len v Hervartove je rímskokatolícky. Rozmach výstavby gréckokatolíckych drevených kostolíkov nastal po vytvorení únie medzi gréckou ortodoxnou a rímskokatolíckou cirkvou v roku 1646. Sú tzv. lemkovského typu, pre ktorý sú charakteristické tri stupňovité veže vystupujúce zo strechy kostola. Pod najvyššou bol chór, pod ním priestor pre ženy zvaný babinec, v strednom priestore stáli muži a v zadnom sa za ikonostasom zdržiaval kňaz. Drevené kos-

toly, ktoré sú národnými kultúrnymi pamiatkami, sa zachovali v Bodružali, Brežanoch, Dobroslave, Fričke, Hunkovciach, Jedlinke, Korejovciach, Krajnom Čiernom, Krivom, Ladamírovej, Lukove-Venécii, Miroli, Nižnom Komárniku, Potokoch, Príkrej, Šemetkovciach, Tročanoch. Interiér mnohých tvorí zariadenie z obdobia ich vzniku, zdobené sú ikonami. Súčasťou exteriéru sú často i drevené zvonice. Zachovali sa aj v obciach, kde sa drevené kostoly nenachádzajú, napríklad vo Vagrinci, Šarišskom Štiavniku, Plavnici, Nižnom Orlíku, Lukavici, Boľiarove a Klenove.

Šarišská hudobno-tanečná kultúra je dynamická, značne ovplyvnená novohorským štýlom. Z pôvodne verbunkových tancov sa vyvinuli napr. mužské napodobňovacie, resp. povelové tance *marhaňská* a *bašistovská*, s dnes už dominujúcim žartovným charakterom. Ich podstatou je napodobňovanie tanečných motívov podľa povelov „predtanečníka – veliteľa,, stojaceho v strede kruhu tanečníkov. Tí si na zvýraznenie rytmu pripínajú na čižmy ostrohy - *čerky*, ktoré pri narážaní a dupaní cvendžia a dopĺňajú *čapáše* – rytmické plieskanie po stehnách a sárach. Vplyv novohorskej hudobnotanečnej kultúry možno vidieť nielen v oblúbe *verbunkov* a *čardášov*, ale aj takých tancov ako napr. *sólo maďar*. Významnou časťou šarišského tanečného repertoáru sú regionálne varianty polky a polkových melódií ako napr. *šarišská polka*, *raslavická polka*, *ruská polka*, *ceperka*, *čerjana* a ďalšie. Krúživé tance staršieho štýlu sú dodnes zastúpené tancom *krucena*. Hudobný sprievod šarišských tancov tvoria sláčikové a cimbalové hudby, z ktorých z hľadiska štýlovej interpretácie stojí za pozornosť najmä ľudová hudba Žoltákovcov z Raslavíc. Pastierske oblasti severného Šariša sú špecifické nielen svojim tanečným repertoárom, ale aj typickými hudobnými nástrojmi. Jedným z nich je gajdica, ktorá sa používa ako sprievodný hudobný nástroj k starobylému obradovému pastierskemu tancu znázorňujúcemu skon ovce známemu ako *ovčí zdych*.

Temperamentný šarišský folklór scénicky spracúvajú súbory z celého Slovenska. V regióne ho prezentuje Šarišan a Torysa z Prešova, Sabinovčan zo Sabinova či Čerhovčan z Bardejova. Na dedinách funguje množstvo dedinských folklórnych skupín. Rusínsko-ukrajinský folklór zo Šariša i priľahlých regiónov spracúva profesionálny Podduklianský ukrajinský ľudovomelecký súbor (PULS) v Prešove a amatérske súbory Karpaťanin z Prešova, či Makovica zo Svidníka.

V Prešove sa každé dva roky konajú Šarišské folklórne slávnosti na počesť Jožka Príhodu, významného speváka pôsobiaceho v PULSe. Dlhoročnú tradíciu tu má celoslovenská prehliadka detského tanečného a hudobného folklóru. V Krivanoch sa koná Hornotoryský folklórny festival, Šarišské slávnosti piesní a tancov sa konajú každoročne v Raslaviciach.

Osobitné kultúrne aktivity majú obyvatelia rusínskej a ukrajinskej národnosti. Najvýznamnejším folklórnym podujatím sú Slávnosti kultúry Rusinov-

Ukrajincov Slovenskej republiky vo Svidníku. Zúčastňujú sa ho domáce i zahraničné folklórne kolektívy. Amfiteáter, v ktorom sa slávnosti konajú, je v tesnej blízkosti múzea v prírode, kde sa usporadúvajú národopisné programy počas celej sezóny. V Bardejove sa každoročne koná prehliadka spevákov rusínskych a ukrajinských ľudových piesní zvaná Makovická struna.

Tradičná kuchyňa regiónu si dlho zachovávala staré jedlá, ako boli napríklad: ovsený *kyšiel*, múčno-mliečna alebo múčno- kapustnicová *mačanka*, polievky zo sušeného ovocia: *pamuľa*, *šlifčanka* alebo cestovina zaverená do mlieka - *sciranka s kvašným mliekom*. K regionálnym špecialitám patrí pohánková cestovina - *tatarčene pirohy* plnená kľaganým syrom a zemiakmi. Tradičnými rituálnymi jedlami sú vianočný *kračun*, *bobal'ky* a veľkonočná *paska*, *syrek*, *žolta hrudka*.

V Bardejove sa nachádza Šarišské múzeum založené roku 1903 ako múzeum Šarišskej župy. Dokumentuje vlastivedné javy z horného Šariša. Celoslovenskú pôsobnosť má v rámci dokumentácie ikonopisej tvorby východného obradu, ktoré návštevníkom sprístupňuje v expozícii na Radničnom námestí. V budove historickej radnice je expozícia venovaná stredovekým dejinám mesta. Exponáty dokumentujú remeselnú výrobu, cechový život, obchod a spoločenský život.

Národopisná expozícia je v Bardejovských Kúpeľoch. Prezentuje prevažne domácu výrobu a výrobky ľudových remeselníkov z horného Šariša. Vystavené celky dokumentujú prácu debnárskej, obuvníckej, klobučnickej a hrnčiarskej dielne, výrobu sviečok a medovníkov. Ľudovú architektúru horného Šariša prezentuje múzeum v prírode, najstaršie na Slovensku. Na ploche 1,5 ha je v parkovej a záhradnej úprave rozmiestnených 30 drevených objektov. Významné sú dva drevené kostolíky zo začiatku 18. storočia zo Zboja a Mikulášovej. Pozoruhodné je technické zariadenie na domácku výrobu súkna alebo nástroj na vŕtanie drevených vodovodných rúr na vodný pohon, ktorými sa viedla v Bardejove voda od 15. storočia. Obytné domy z rozličných častí regiónu dopĺňajú hospodárske stavby, tzv. sypance, stodoly, kováčska dielňa, sušiareň na ovocie a drevené úle. V letnej turistickej sezóne sa v areáli usporadúvajú vystúpenia folklórnych skupín, organizujú tu ukážky práce ľudových výrobcov a remeselníkov, výstavy ich výrobkov aj školu ľudových remesiel.

Krajské múzeum v Prešove dokumentuje najmä prírodné a spoločenské pomery Prešovského okresu. Jeho súčasťou je i národopisná expozícia. Špeciálne poslanie má SNM - Múzeum ukrajinsko-rusínskej kultúry vo Svidníku. Dokumentuje kultúrohistorický rozvoj Ukrajincov-Rusínov Slovenska. Jeho súčasťou je národopisná expozícia v prírode, v ktorej sú sústredené pamiatky ľudovej architektúry a bývania charakteristické pre túto časť východného Slovenska: tradičné roľnícke obytné budovy pod slamenými a šindľovými strechami, hospodárske, sakrálne, technické a iné stavby. V prenesených a zrekonštruova-

ných objektoch je inštalovaný ľudový nábytok, domáci inventár a ukážky ľudového umenia. V Mestskom múzeu v Sabinove sú súčasťou zbierkových fondov predmety z oblasti národopisu. Mestské múzeum je aj v mestečku Veľký Šariš, známom výrobou kvalitného piva. Regionálny charakter má Vlastivedné múzeum v Hanušovciach nad Topľou zamerané na územie okresu Vranov nad Topľou. Expozícia História a súčasnosť okresu Vranov nad Topľou obsahuje archeologické, historické a etnografické exponáty z tohoto územia patriaceho do Zemplína. V Raslaviciach je Galéria ľudového umenia, v obci Vít'az sa nachádza Remeselnícky dom.

Kultúrnym centrom Šariša je Prešov, ktorého historické jadro mesta s vretenovitým námestím a renesančnými meštianskymi domami je mestskou pamiatkovou rezerváciou. Gotický kostol zo 14. storočia v strede mesta je najstaršou architektonickou pamiatkou. Zachoval sa aj zvyšok mestského opevnenia. Severozápadne od Prešova nad obcou Veľký Šariš sú zrúcaniny Šarišského hradu, ktorý patril medzi najvýznamnejšie a najrozsiahlejšie hrady na Slovensku. O dávnom význame kráľovského mestečka Sabinov svedčí jeho námestie s meštianskymi domami upravenými v rozličných stavebných slohoch a mestské hradby z 15. a 16. storočia. K najskvostnejším historickým mestským jadrám nielen v Šariši, ale aj na Slovensku patrí nesporne stredoveký Bardejov, ktorému bola v roku 1993 udelená zlatá európska medaila nadácie ICOMOS a je na zozname kultúrneho dedičstva UNESCO. Základomestskej pamiatkovej rezervácie je obdĺžnikové námestie, obklopené z troch strán meštianskymi domami, s gotickým kostolom a budovou radnice v jeho strede. Severovýchodne od Svidníka v Krajnej Poľane je areál Vojenského prírodného múzea Karpatsko-duklianskej operácie, dokumentujúceho jeden z významných momentov novodobých dejín Slovenska.

Oboroh v múzeu v prírode v Svidníku (2000)

Výberová bibliografia:

- HANUŠIN, Ján: *Starý bardejovský vodovod. Nové obzory*, 1986, s. 245–267.
- KOVAČEVIČOVÁ, Soňa: *Šariš. Príroda a spoločnosť*, 37, 1988, č. 12, s. 20–25.
- KRAFČÍKOVÁ, Terézia: *Ludová architektúra v oblasti stredného Šariša. Nové obzory*, 27, 1985, s. 287–307.
- KRAFČÍKOVÁ, Terézia: *Ludová architektúra v severozápadnej časti Šarišskej vrchoviny. Nové obzory*, 24, 1982, s. 269–283.
- KRPELEC, Bartolomej: *Bardejov a jeho okolie včera a dnes. Bardejov 1935*.
- MEŠŠA, Martin: *Vývoj a niektoré spoločenské determinanty individuálnej výstavby v regióne horného Šariša (190–1995). Slovenský národopis*, 44, 1996, s. 5–44.
- SOPOLIGA, Miroslav: *Tradičné dedinské stavby hospodárskeho určenia Ukrajincov východného Slovenska. Vedecký zborník Múzea ukrajinskej kultúry vo Svidníku*, 16, 1990, s. 257–264.
- SOPOLIGA, Miroslav: *Tradičné obytné stavby Ukrajincov na východnom Slovensku. In: Lidová stavební kultura, Brno, Blok 1981*, s. 298–315.